

Opponensi vélemény

Varga Júlia: A felsőfokú végzettségűek foglalkoztatási mobilitása című,
az MTA Doktora címért benyújtott értekezéséről

1. Felépítés, módszertan és eredmények

Az értekezésében Varga Júlia a felsőfokú végzettségűek foglalkozási mobilitásuk kérdéseivel foglalkozik. A felvállalt kutatási területet/problémakört – a szerzővel egyetértésben – igen fontosnak tekintem és feltétlenül méltónak is egy MTA Doktora pályázathoz. Az ok lényegében a világgazdaság, az egyes nemzetgazdaságok – köztük részben a magyar gazdaság – utóbbi évtizedekben megfigyelhető lényegi strukturális átalakulásának a következményeiben ragadható meg. Ez az átalakulás, tulajdonképpen az új GPT (General Purpose Technology), az IKT/ICT (infókommunikációs technológiák) robbanásszerű fejlődése és elterjedése, gyakorlatilag minden lényeges gazdasági tevékenységbe történő benyomulása következtében ment és megy végbe. Az IKT jellegzetességei közül a jelen dolgozat szempontjából fontos három sajátosságot emelek itt ki, a tevékenységek sebességének a radikális megemelkedését, s ezzel szimbiózisban a változások gyakoriságának a növekedését, a munkafolyamatokhoz szükséges tudás és készségek átalakulását, és az előzőkkel is összefüggésben a rugalmasság – így a munkapiaci rugalmasság, s ezen belül a foglalkozási mobilitás - korábban nem tapasztalt mértékét és kiterjedtségét.

Ezek a változások, köztük a mobilitás erősödése, mondhatnám az egysíkúbb életpályaívektől a többsíkú vagy verzatil pályák felé történő tömeges elmozdulás, ezáltal a gyakoribb és kiterjedtebb pályaelhagyás, viszont nem csupán az alkalmazkodás pozitív vonatkozásait jelentik, hanem költségeket is vonzanak mind az egyén, mind pedig a társadalom szempontjából. Példának okáért, a felsőfokú végzettséget követelő foglalkozások tekintetében sok végzettség esetében magas a speciális (más típusú munkafolyamatban nehezebben hasznosítható) ismeretek aránya, illetve néhány hosszú képzési idejű felsőfokú végzettséget igénylő foglalkozás esetében (mint az orvosok) is költséges a pályaváltás.

Az értekezés lényegbe vágó kérdéseket tárgyal. Vizsgálja a foglalkozások közötti váltás(ok) okait és előfeltételeit a felsőfokú végzettséggel rendelkezők esetében. Elemzi azt, hogy mi a kapcsolata a foglalkozási mobilitásnak a felsőoktatási rendszerrel, illetve a munkaerőpiac intézményeivel. Figyelmet fordít a pályakezdők továbbtanulásának (második diploma szerzésének) a kérdésre is. Kiterjed a szerző érdeklődése a közsférában dolgozó felsőfokú

végzettségűek foglalkozási mobilitásának, pályaváltásának a hatásaira, beleértve a külföldre áramlás és a visszaáramlás összefüggéseit is.

Akadémiai doktori értekezés írására a kutatók általában akkor veszik a bátorságot, ha már viszonylag hosszabb és eredményes kutatói pálya áll mögöttük. A disszertáció ezért felfogható egyfajta összegzésnek: a jelölt megkísérli a felhalmozott tudását, tapasztalatait, egyetlen – meglehetősen kötött műfajú – dolgozatba sűríteni. Úgy látom, hogy Varga Júlia esetében is ez történt. Az itt tárgyalt műben a szerző – új eredmények bemutatás mellett – kiterjedten és jól épít korábbi kutatásaira is.

Mind szerkezeti, mind módszertani értelemben alapos, figyelmes, korrekt munka fekszik előttünk. A szerző vizsgálatait és eredményei döntően ökonometria elemzésekre támaszkodnak, nagy releváns adattömeg feldolgozása, reprezentatív minták jellemzik a munkát. Ugyanakkor Varga Júlia érzékenyen reagál az elméleti összefüggésekre, illetve gazdagon prezentál ilyeneket és új megfontolásokkal gyarapítja a tudásunkat. Mi több, korábbi empirikus kutatásai nyomán elért eredményeit is igyekszik e munkában teoretikus támaszokkal megerősíteni. Mindehhez igazán nívós és gazdag szakirodalom feldolgozásával járul hozzá.

Összefoglalóan úgy látom, hogy Varga Júliának az értekezésben összefoglalt megállapításai és a kutatói munkásságának az egésze, új módszertani, empirikus és nem utolsó sorban szakpolitikai ismereteket, eredményeket hoztak. Mindezek alapján a disszertációját alkalmasnak tartom a nyilvános vitára, és a jelöltnek javaslom az MTA doktora cím megadását.

2. Részletes megjegyzések

Dolgozatát a szerző három részre és öt fejezetre tagolja. Az első részben a foglalkozási mobilitás mértékét taglalja, a másodikban, a karrier eleji foglalkoztatási mobilitás kérdéseit elemzi, a harmadikban pedig a felsőfokú végzettségűek mobilitása a közsférában a vizsgálat tárgya. A szerkezet logikus, áttekinthető és világos. (Talán érdemes itt megjegyezni, ha a szerző esetleg szakkönyvként is közzé kívánja majd tenni az értekezését – amit remélek –, a kifejtés itt látott szerkezetét megőrzendőnek vélem. Az ugyanis szerintem nem csupán a szaktudományos elemzés, hanem az olvasó szempontjából is megállja a helyét.)

Az első rész - egy fejezetet foglal magában -, tehát a foglalkoztatás mértékét tárja fel, valamint annak iskolázottsági csoportok közötti különbségeit elemzi. (Jeles nemzetközi közlemények mellett rangos hazai szerzők sorát vonultatja fel Varga Júlia gondolatainak a prezentálása során. Ez a megjegyzésem nem csupán erre a részre, hanem általában a munka egészre is jellemző és üdvözlendő kutatói hozzáállásra mutat rá.

A szerző az *első fejezetben* rávilágít arra a tényre - ami önmagában egyébként nem ismeretlen - hogy a hazai foglalkozási mobilitás mértéke igen alacsony, csak a tranzíciós (posztszocialista), valamint egyes dél-európai országokban figyelhetők meg hasonló értékek. Nagymintás adatokon végzett elemzésekkel verifikálja a szerző a korábban feltárt ismereteket az alacsony foglalkozási mobilitási szinttel kapcsolatban. Bemutatja, hogy iskolai végzettségi csoportok szerint a legkisebb a mobilitás a szakmunkás, szakiskolai végzettségűek és a felsőfokú végzettségűek között.

A szerző úgy látja, hogy e két csoport tanulmányai során elsősorban foglalkozás-specifikus képzésben részesült, ami nem segíti elő a rugalmasságot, a foglalkozási mobilitást. Szintén érdekes eredmény itt, hogy a szakmunkás, illetve szakiskolai végzettségűek a foglalkozási hierarchiában nagyobb valószínűséggel mozdulnak lefelé foglalkozásváltoztatás esetén, a felsőfokú végzettségűek pedig felfelé. Ennek a jelenségnek a szerző szerint az oka, hogy a szakmunkás, illetve szakiskolai végzettségűek ismereteinek, készségeinek más foglalkozásba átvihető hányada a leginkább csak a foglalkozási hierarchia alacsonyabb szintjein hasznosítható. Az ilyen végzettséggel rendelkezők esetében az általános, más foglalkozásokba átvihető készségek hiányosak. Ezzel szemben viszont, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők ismereteinek átvihető, azaz különféle foglalkozások között transzferálható hányada jóval nagyobb.

Magam is osztom a szerzőnek azt az álláspontját, hogy az oktatási rendszer sajátosságai, az abban megszerezhető ismereteknek a jellege, konkrétan pedig az elsajátított tudás és készségek szakmaspecifikusságának az erőssége indokolhatja a leginkább a különböző iskolai végzettségűek mobilitásában mutatkozó az eltéréseket. Ugyanakkor talán érdemes itt megjegyezni, hogy a gazdaság szerkezeti változásainak is lehet szerepe a foglalkozási mobilitás alakulásában. Ugyanis az alacsony mobilitási hajlandóság, a szakmaspecifikus ismeretek magas aránya összefügghet azzal is, hogy a hazai gazdaság, noha az ipar szerepe az utóbbi mintegy negyedszázad során mérséklődött és a struktúrája is módosult, több vonását tekintve még minidig inkább egy ipari társadalom jellemzőivel írható le, semmint a tudás alapú információs társadaloméival. Ez még akkor is így van, ha egyébként, amint azt a szerző például a 27. oldalon bemutatja, a diplomások iránti kereslet és a felsőfokú végzettséggel rendelkezőknek a foglalkoztatottakon belüli aránya is nőtt ebben az időszakban. A magyar gazdaság főbb jellegzetességei általában még nem egy IKT-ra épülő társadalom képét mutatják. Ez utóbbi inkább korlátozottan és csupán egyes, többnyire a nemzetközi nagyvállalatok tevékenységéhez kapcsolódó területeken jelenik meg erőteljesebben. Tehát azt mondhatjuk, hogy a hazai gazdaság és társadalom esetében manapság csupán részleges a megfelelés az

infokommunikációs technológiához köthető karakterjegyeknek. A szerző által elemzett alacsony mobilitási hajlandóság az ipari társadalomra inkább jellemző sajátosság. Valójában, ott jellemző igazán a képzettség, a tudás és a készségek erőteljesebben specifikus - tőkespecifikus, vagy foglalkozásspecifikus – és így kevésbé mobilizálható volta. Inkább egy ipari társadalom sajátosságaként írható le az életre szóló képzettség, illetve szakma, továbbá a rutin és a tapasztalat fontossága. Azaz, a hazai gazdaságnak ezek a jellemvonásai is hathatnak a mobilitás mértékére.

A felsőfokú végzettségűek alacsony mobilitási hajlandósága egyébként azzal is összefüggésben lehet, hogy a diplomával rendelkezők nagyobb arányban dolgoznak az innovatív, az infokommunikációs technológiákhoz inkább kötődő nemzetközi nagyvállalatokban. A vállalatoknak ebben csoportjában inkább jelen van az innovációs kényszer, mint a gazdaság más területein, ami miatt viszont megnő a vállalat tudástőkéjének értéke. Ezáltal viszont itt szűkül a vállalatspecifikus ismeretek köre és jelentősége. Ugyanakkor megnő a jelentősége az általános, a többfelé is értékesíthető ismereteknek, képességeknek és készségeknek.

A munkavállalók vállalatspecifikus képességeinek a gyarapításával kapcsolatos érdek a vállalati körben inkább csupán egy szűkebb, ám igen jól képzett munkavállalói kör esetében jelenik meg eklatáns módon. Csupán e szűkebb munkavállalói kör továbbképzését tartják a vállalatok fontosnak, egyébként pedig kevesebbet fektetnek be a munkavállalók vállalatspecifikus ismeretinek a gazdagításába. A tehetségek iránti kereslet növekedése okán, a magas képzettségű és kreatív munkavállalók megnyerése érdekében viszont hajlandók ezek a vállalatok a munkavállalói kör továbbképzésére nagy összegeket fordítani. A munkáltatók ezáltal is igyekeznek magukhoz láncolni az ilyen munkavállalókat, ami csökkenti a foglalkozási mobilitásukat. A magyar gazdaság ugyanakkor nem tartozik a valóban erőteljes innovációs hajlandósággal és aktivitással leírható nemzetgazdaságok körébe. A GII (Global Innovation Index) alapján Magyarország innovációs szempontból az Európai Unió országainak az alsó harmadában foglal helyet (valami keveset javult a helyzet az utóbbi időben). Ez is azt támasztja alá, hogy a fentebb jelezett magas képzettségű és kreatív munkavállalói kör meglehetősen szűk réteg a hazai gazdaságban.

Az értekezés *második része* a felsőfokú hallgatók tanulmányi és karrier eleji foglalkozási mobilitásával foglalkozik. Az értekezés második fejezetében az a problémakör kerül a vizsgálat fókuszába, hogy a magyar felsőoktatási rendszer sajátosságai miként hatnak a felsőoktatásba jelentkezők jelentkezési stratégiaválasztásaira. Vizsgálja továbbá a szerző – a harmadik fejezetben –, hogy ez a stratégiaválasztás kapcsolatban van-e, és ha igen, akkor milyen kapcsolatban van az első diploma megszerzése utáni a továbbtanulási hajlandósággal. Vagyis,

hogy később, az első diplomájuk megszerzése után folytatnak-e még felsőfokú tanulmányokat. A harmadik fejezet témája, hogy miért tanulnak tovább és szereznek a pályakezdő diplomások újabb diplomát, illetve, hogy miért tanulnak a továbbképzésük során az első diplomájuktól eltérő szakterületen.

A szerző a második és a harmadik fejezetben bemutatja és részletesen elemzi, illetve bizonyítja – s ez fontos, egyúttal érdekes eredmény –, hogy idehaza, mintegy az alacsony foglalkozási mobilitás kontrasztjaként, a felsőoktatásban tanuló hallgatók erőteljesebb mobilitása tapasztalható. Ez részben összefügg a felsőoktatási szabályozás intézményeivel, rendszerével. Részben azzal, hogy a szabályozás központi létszámkorlátozásokkal operál. Ezeknek a következtében diszkrepancia keletkezik a felsőoktatásba jelentkezők tényleges preferencia rendszere és aközött, hogy a jelentkezők végül milyen tanulmányi területekre, illetve szakokra kerülhetnek be. Ez utóbbiak gyakran olyanok, amelyek nem igazán állnak a hallgatók preferenciarendszerének az élén. Ez sok hallgató esetében vezet oda, hogy később azért folytatnak további tanulmányokat, hogy a korábbi preferenciáikhoz közelebb eső képzési területekre kerüljenek. Ez egyébként megemeli a „menet közbeni” szakváltásokat, illetve növeli azon hallgatók számát, akik párhuzamos tanulmányokra vállalkoznak.

Az erőteljesebb hallgatói mobilitás részben azzal is összefügg, hogy a hazai felsőoktatás már az alapképzésben is a szakspecifikus ismeretek átadását forszírozza. (A képzés hangsúlyának illetően eltolódása, részben a rendszer hagyományain és rigiditásán, részben a kapcsolódó szakpolitika nem éppen elegendően gyors, rugalmas és korszerű, s gyakran meglehetősen rövid távú érdekeket előnyben részesítő társadalmi és gazdasági szemléletén nyugszik.)

Magyarországon a felsőoktatásban diplomát szerzők foglalkozási helyzetét jelentősen determinálja a kiinduló végzettségük – ami a fentebb tárgyalt sajátosságoknak részben következménye, részben pedig oka. Ezáltal viszont fontos tényező az első foglalkozás és a végzettség, illetve képzettség illeszkedése. Mint fentebb már megjegyeztem, itthon a felsőoktatásban tanulókat a leírt helyzet arra motiválja, hogy megkíséreljenek még a munkába állásuk előtt olyan tanulmányokat folytatni, illetve olyan képzési szakterületeken végzettséget szerezni, amelyeket a munkaerőpiac magasabbra értékel. Ezt meglehetősen nagy számú hallgató még akkor is „bevállalja”, ha ezáltal meghosszabbodik tanulmányi idejük. Az így jelentkező problémákat és költségeket a nappali tagozatos, teljes idős képzésben résztvevő hallgatók igen magas hányada a tanulmányok melletti munkavállalással igyekszik kompenzálni, nagyjából a negyedik-ötödik félévtől. (Úgy vélem, talán megérne egy alapos

vizsgálatot, hogy milyen hatékonysági és egyéb veszteségekkel jár ez a helyzet mindkét – hallgatói és munkavállalói – oldalon.)

A második részben a szerző az intézményi feltételek hatását is vizsgálja a hallgatói és karrier eleji mobilitására. Ezt a vizsgálatot fontosnak és az eredmény szempontjából elismerendőnek tartom. A szerző elemzi a hazai felsőoktatás intézményi jellemzőinek a sajátosságait, szerepét, továbbá vizsgálja a munkaerő-piaci szabályozásnak, a foglalkoztatottak védelmére vonatkozó szabályozásnak és a foglalkozások regulációjának, engedélyhez kötöttségének hatását. Értekezésében a szerző korrekt és meggyőző módon fejt ki az érveit amellett, hogy a hallgatók az állami férőhelykorlátozások miatt hosszabbítják meg tanulmányi idejüket. Ezen elemzés és a levezetés során szintén nagymintás adatbázisokra támaszkodó ökonometria modellekre alapozza az állásfoglalásait Varga Júlia.

Mindazonáltal érdemes lett volna foglalkozni talán azzal is, hogy a tanulmányok megnyújtásában, a más, illetve újabb végzettség megszerzésére irányuló hallgatói vállalkozásokban, törekvésekben, és azokban a váltásokban is, amelyek tudományterületek közötti mozgásokat jelentenek, feltehetően növekvő szerepe van annak, hogy a korszerű infokommunikációs technológiákra magukra is a sebes váltások, gyors átállások jellemzők. Márpedig ez maga után vonja, hogy a munkavállalók, a pályakezdő diplomások is motiváltak a tudásuk folyamatos megújítására, illetve rákényszerülnek arra. Érdemes ebből a szempontból is górcső alá vanni a költségeket és hasznokat, a veszteségeket és a nyerségeket. Ha ugyanis a meghosszabbított és változó tanulmányokat az élethosszig tartó tanulás a „lifelong learning” keretrendszerébe helyezzük és abban értelmezzük, akkor azok – úgy látom –, hogy nem feltétlenül jelentenek veszteséget. A meghosszabbított, kiegészített és váltásokkal is jellemezhető a tanulmányok ugyanis többféle kompetenciát fejlesztenek, a végzettek így többféle szakterület ismereteivel rendelkeznek, ami a verzatilitásuk és a rugalmasságuk javítását is jelenti. Márpedig a munkavállalás szempontjából ezek a tulajdonságok, képességek és készségek egyre inkább lényegi munkaerő-piaci követelményekként jelennek meg/fognak megjelenni a magyar gazdaságban is.

Az értekezés *harmadik része*, a negyedik és az ötödik fejezet, a közsférában foglalkoztatott két fontos diplomás réteg foglalkozási mobilitásának a specifikumait vizsgálja: a pedagógusok és az orvosok pályaelhagyásának a jellemzőivel foglalkozik.

A pedagógusok pályaelhagyását elemezve jónéhány a pedagógus lét szempontjából nem éppen pozitív sajátosságra hívja föl a figyelmet a szerző. Bemutatja, hogy a pedagógusok pályaelhagyásában az alternatív kereseti lehetőségek meghatározó jelentőségűek. Ugyancsak

rámutat a szerző arra, hogy a pedagógusok pályaelhagyása kontraszelektív jellegű: inkább a jobbak hagyják el a pályát. Megvizsgálja továbbá, hogy milyen hatása volt a 2002. évi közalkalmazotti béremelésnek. Itt a szerző arra a következtetésre jut, hogy ez a béremelés átmenetileg segített ugyan a pályakezdő fiatalok megtartásában, de tartós pozitív hatás eléréséhez igazából arra lenne szükség, ha ne csupán átmenetileg emelkedjen a bérszint, hanem egyúttal tartósan javuljon a pedagógustársadalom más diplomás foglalkoztatási csoportokhoz viszonyított relatív kereseti szintje is.

Ugyanakkor kérdéses viszont, ha akceptáljuk a szerző eredményeit, azaz hogy a pedagógusok jelenlegi állományának a kialakulása jellemzően kontraszelekció „eredményének” tekinthető akkor vajon miként érhető el (és milyen várható időtávon) a tanári karok összetételének a minőségi értelemben vett javulása? Ha ugyanis feltételezzük a pedagógusoknak egy a béremelések nyomán tartósan javuló relatív helyzetét más felsőfokú végzettséggel rendelkező foglalkozási csoportokhoz képest, akkor azt is feltételeznünk kell, hogy a pedagóguspálya tartósan javuló helyzete a kontraszelektált, quasi „rossz tanárokat” is a pályán tartaná. Vajon milyen ösztönzők segíthetnének ezen? A szerző csak a keresetek szerepét vizsgálja a pályaelhagyási döntésekben. A mobilitási hajlandóság azonban részben olyan személyiségjegy is, ami valamiféle nyitottsággal, az új munkakörnyezet és új feladatok elfogadásával az ezek iránti érdeklődéssel írható le, illetve ami egyfajta bátorságot, a mindenkori status quo feladására irányuló készséget és képességet, azaz vállalkozókészséget igényel. Úgy tűnik, talán érdemes lenne folytatni a vizsgálódást annak feltárása érdekében, hogy ezeket a tulajdonságokat milyen a szerepe a pedagóguspályán, illetve miként/milyen mértékben hasznosíthatók ezek hasznosítani a tanári pályán. Mindezeknek, továbbá a munkakörülményeknek milyen tényleges hatása van a pedagógusok foglalkozási mobilitására? (Ha netán még a területi mobilitás hazai problémáit és a pedagógus családjával összefüggő mobilitási kérdéseket megemlíthetjük, akkor látszik, hogy lehet még kihívás a foglalkozási mobilitás ügyében a kutató számára.)

A dolgozat utolsó, ötödik fejezete nagymintás panel adatokra támaszkodva analizálja az orvosok elvándorlását, és pályaelhagyását. Kitér továbbá a visszatérő migrációra, a külföldről hazatérőkkel kapcsolatos kérdésekre is. Az igazán alapos és elgondolkodtató elemzés legfontosabb és legérdekesebb eredményei közé számítom annak felmutatását, hogy a külföldre vándorlás mellett a belföldi pályaelhagyás is jelentős faktora annak, hogy a pályáról „eltűnnek” orvosok.

Osztom a szerzőnek azt a következtetését, hogy – a bemutatott, létező visszatérő migráció ellenére – az „európai és OECD országok tapasztalatai szerint az orvosok migrációjának megállítására kevés esély van” (201. o.) Érdemes itt megjegyezni, hogy az egészségügyben

dolgozókra a társadalom előregedése miatt is különösen hatása annak a „tehetségháborúnak”, amelynek nyomán a tehetséges, kreatív munkavállalók növekvő mértékben áramlanak a világgazdasági centrumokba.

3. Összefoglalás

Megállapítható, hogy a jelölt eddigi tudományos életműve és az értekezésben összefoglalt kutatásai, tézisei a hazai közgazdaságtudomány számára módszertani szempontból is valamint az empirikus vizsgálatok és szakpolitika számára is új eredményeket jelentenek. Az értekezés széleskörű és igen gondosan feldolgozott szakirodalomra támaszkodik a mondanivaló kifejtése és teoretikus keretbe foglalása értelmében egyaránt.

A mű az akadémiai doktori értekezéssel szemben támasztott tartalmi és formai követelményeknek (amint azt a bíráló általános részében már megjegyeztem⁹ kifogástalanul megfelel. Megbízható adatokat, újszerű eredményeket tartalmaz. A mű nyilvános vitára bocsátását és a doktori cím odaítélését javaslom.

Budapest, 2019. február 01.

Hámori Balázs
az MTA Doktora